

зафіксовано існуючий у східних слов'ян за їх звичаями та юридичними традиціями порядок врегулювання майнових відносин разом із новелами, привнесеними туди законодавчою діяльністю князівської влади і судовою практикою світського і церковного суду.

Надійшла до редколегії 15.03.03

А. Козаченко, кандидат юридичних наук (Полтавський факультет НЮА України)

Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки)

Дослідження правової системи Української держави другої половини XVII–XVIII ст. є важливим напрямом у історії держави і права України. Результатом плідної наукової роботи вітчизняних учених у складі Комісії для вивчення українського права, котра діяла при ВУАН УСРР у 20-ті роки минулого століття, стали перші фундаментальні праці з даної проблеми. Останнім часом право України-Гетьманщини і, зокрема, козацьке право досліджували І. Бойко¹, І. Грозовський², О. Гуржій³, В. Єрмолаєв⁴, О. Зайцев⁵, В. Кульчицький⁶, І. Сафронова⁵, А. Ткач⁷ та інші історики права. Праці названих науковців містять характеристики правових джерел, основних галузей та інститутів права, дають визначення правових категорій і термінів цього історичного періоду, тому їх розробки склали теоретичну та методологічну базу даної публікації.

¹ Див.: Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини. — Львів, 2000.

² Див.: Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775). — Х., 2000.

³ Див.: Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі: друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1994; *Його ж.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.

⁴ Див.: Єрмолаєв В. М. Про об'єкт державного злочину в «Правах, по котрым судится малороссийский народ» // Вісник Академії Правових Наук України. — 1997. — № 3. — С. 101–106.

⁵ Див.: Сафронова І. П., Зайцев Л. А. Історія государства и права Украины. — К., 1993. — Вып. 3.

⁶ Див.: Кульчицький В. С. Кодекс Українського права 1743 р. // Право України. — 1994. — № 9. — С. 28–29.

⁷ Див.: Ткач А. П. Право України. — К.; Хмельницький, 1992.

На особливу увагу заслуговує вивчення українського права другої половини XVII ст., оскільки саме на цей час припадає процес становлення національної державно-правової системи України. Однак за браком історичних джерел вказаний період все ще залишається недостатньо опрацьованим. Істориками-правознавцями до останнього часу не проводилося детальних досліджень права України-Гетьманщини на основі гетьманських універсалів, що говорить на користь актуальності такого напряму наукового пошуку.

Універсали гетьмана Богдана Хмельницького є важливим правовим джерелом, яке дає можливість проаналізувати процес формування кримінального права Української держави в середині XVII ст., адже переважна більшість універсалів, незалежно від свого основного змісту, вказують на певний злочин як суспільно небезпечне діяння або бездіяльність та можливе покарання за вчинене. Крім цього, кримінальне право в період становлення держави, на нашу думку, найбільше, порівняно з іншими галузями права, зберегло національну самобутність. Про це свідчить хоча б той факт, що у гетьманських універсалах, які містять кримінально-правові норми, немає жодного посилання на Литовські статuti — основне джерело кримінального права польсько-литовського періоду. Тому саме ця галузь права заслуговує на першочергове дослідження. Слід також мати на увазі, що науково вивірене, спрямоване на перспективу вдосконалення сучасного кримінального права України потребує урахування історичного досвіду становлення цієї галузі права, адже злочин завжди був і залишається історично мінливим проявом антисоціальної поведінки¹.

У процесі наукової роботи ми ставили перед собою за мету на основі універсалів Богдана Хмельницького провести аналіз кримінально-правових норм Української держави середини XVII ст., зокрема визначити види злочинів, види, міру та мету покарання і на основі цього — загальний рівень розвитку кримінального права.

Кримінально-правові норми гетьманських універсалів спираються на такі правові джерела Української держави — Війська Запорозького: Зборівські статті 1649 р. та привілеї польських королів², а з 1654 р. — Переяславсько-Московські статті та царські грамоти³,

¹ Див.: Кримінальне право України: Загальна частина / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К.; Х., 2001. — С. 63.

² Див.: Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич, ред. кол. В. Смолій та ін. — К., 1998. — № 30. — С. 98; № 41. — С. 111.

³ Див.: Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. I. — № 119. — С. 322–329; Універсали ... — № 73. — С. 141–142.

Артикули (статті) Війська Запорозького 1648 р., козацькі військові звичаї та постанови старшинських рад¹.

Досить складним є питання класифікації злочинів за універсалами Б. Хмельницького, адже, як відомо, феодальне право не давало чіткого визначення злочину. Залежно від суб'єкта і об'єкта посягань будь-яке правопорушення могло тягти за собою кримінальну відповідальність і, навпаки, тяжкий злочин міг кваліфікуватися як дрібне правопорушення. Не завжди піддаються класифікації окремі правові казуси або так звані «каучукові диспозиції», що містять такі узагальнюючі терміни, як «сваволя», «кривда», «шкода», «утиски».

Здебільшого диспозиції універсалів вказують на сукупність декількох злочинів.

Отже, враховуючи названі обставини та залежно від об'єкта злочинних посягань, універсали, з нашої точки зору, вказують на такі види злочинів: політичні, військові, проти порядку управління і суду, службові, проти церкви, майнові та господарські злочини, злочини проти особи.

До політичних злочинів слід віднести несанкціоновані генеральним урядом військові дії козацьких підрозділів проти Литовського князівства в лютому 1648 р.² та проти Польщі у травні 1650 р.³, а також можливу протидію козацької старшини та магістратів посольству австрійського імператора Фердинанда III навесні 1657 р.⁴ В універсалах не знаходимо злочинів проти Української держави, хоча добре відомо, що вони мали місце, як, скажімо, державна зрада, антигетьманські повстання, самопроголошення гетьманів⁵.

Основними військовими злочинами, які згадуються в універсалах, були невиконання військового наказу гетьмана⁶, порушення умов постою козацького війська у містах, неправомірне вилучення для військових потреб продуктів харчування і транспортних засобів у міщан⁷, насильство над мирним населенням під час війни⁸.

Характерними злочинами проти порядку управління і суду потрібно вважати відмову виконувати постанови гетьманських уні-

¹ Універсали ... — № 31. — С. 99; № 36. — С. 106; № 39. — С. 110.

² Див.: Універсали ... — № 23. — С. 89–90.

³ Див.: Там само. — № 35. — С. 105.

⁴ Див.: Там само. — № 156. — С. 221–222.

⁵ Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 65.

⁶ Див.: Універсали ... — № 39. — С. 110.

⁷ Див.: Там само. — № 71. — С. 140; № 107. — С. 174.

⁸ Див.: Там само. — № 13. — С. 77; № 15. — С. 79.

версалів, котрі містили адміністративно-правові норми¹, та розпорядження полково-сотенних урядів і магістратів, ухиляння від сплати податків².

До службових злочинів слід віднести ігнорування посадовими особами — козацькою старшиною виконання своїх службових обов'язків, перевищення службових повноважень, зловживання службовим становищем. Щонайперше — це неправомірне стягнення податків із селян та міщан³, порушення правил торгівлі⁴, посягання на свободу і власність іноземців⁵, затримка оприлюднення гетьманського універсалу⁶. Досить поширеними на той час були такі службові злочини, як хабарництво та підробка документів, але в універсалах згадок про це немає.

Особливим чином гетьманські універсали захищали права установ православної церкви та духовенства. Саме такого змісту були перші охоронні універсали Б. Хмельницького, прийняті у червні-липні 1648 р.⁷ Злочинами проти церкви було посягання на права та власність монастирів — грабунок і розбій⁸, втручання козацької старшини у внутрішні справи монастирів та привласнення їхнього майна⁹, відмова селян виконувати повинності на користь монастирів¹⁰. Українська держава захищала від злочинних посягань не тільки установи православної — «руської» церкви, а і «римської» та інших релігійних конфесій — «вшелякое религии», про що свідчить універсал, виданий гетьманом у 1656 р. князеві Б. Радзивілу¹¹.

Численні універсали Б. Хмельницького засвідчують, що одним із найтяжчих і найпоширеніших злочинів у цей період було посягання на приватну власність шляхти і міщан — «своеволя і бунти»

¹ Див.: Універсали... — № 24. — С. 90; № 31. — С. 99.

² Див.: Там само. — № 28. — С. 94; № 112. — С. 179. № 44. — С. 115; № 74. — С. 143.

³ Див.: Там само. — № 66. — С. 134; № 107. — С. 175; № 124. — С. 189; № 136. — С. 205.

⁴ Див.: Універсали ... — № 122. — С. 187; № 154. — С. 220; № 158. — С. 224; № 161. — С. 227.

⁵ Там само. — № 68. — С. 137.

⁶ Там само. — № 39. — С. 110.

⁷ Див.: Там само. — № 13. — С. 76-77; № 14. — С. 77; № 15. — С. 78-79.

⁸ Див.: Там само. — № 13. — С. 76-77; № 15. — С. 78-79.

⁹ Див.: Там само. — № 22. — С. 88; № 27. — С. 93; № 46. — С. 117; № 56. — С. 126.

¹⁰ Див.: Там само. — № 48. — С. 119; № 52. — С. 122; № 86. — С. 154; № 117. — С. 183.

¹¹ Див.: Там само. — № 148. — С. 215.

— антикріпосницькі повстання селян¹, що супроводжувалися грабунками та розбоєм, відмова селян виконувати повинності на користь шляхти², крадіжка майна, привласнення земельних угідь, вилов риби, вирубка лісу, тощо³. У 1656 р., коли набув розмаху процес передачі державних земель — «військових маєтностей» у приватну власність, гетьманом було прийнято низку універсалів про посягання на земельну власність козацької старшини⁴.

Злочини проти особи — посягання на життя, здоров'я, честь і свободу привілейованих станів — в універсалах поєднуються із грабунком та розбоєм і визначаються такими термінами, як «шкода», «кривда», «шарпанина», «сваволя»⁵. В окремих універсалах є згадки про вбивство⁶ — найтяжчий злочин проти особи в усі часи.

Після викладу змісту злочинного діяння універсали вказують на покарання за скоєне. У більшості випадків, незалежно від складу злочину і його тяжкості, гетьман використовував такі формули: «срокге карання», «суворо карати», «карани быти мають». А отже, універсали не вказують на конкретний вид і міру покарання. Гетьман, як правило, лише кваліфікував склад злочину, а право встановлювати конкретне покарання за нього, керуючись відповідними правовими джерелами, делегував полковим, сотенним та магістратським судам⁷.

Окремі універсали вказують на те, що злочинець мав бути арештований і відправлений до гетьмана — «до нас звязати одсилати»⁸ для проведення слідства та розгляду справи особисто гетьманом або генеральним судом.

Близько чверті універсалів, котрі встановлювали покарання за злочини, передбачали смертну кару — «на горле карати», «жесток казнить», «шибеницею карати»⁹. Смертна кара призначалася за будь-який із перелічених злочинів. Як правило, вона застосовува-

¹ Див.: Універсали ... — № 18. — С. 84; № 19. — С. 85; № 43. — С. 113—114.

² Див.: Там само. — № 20. — С. 85—86; № 55. — С. 125.

³ Див.: Там само. — № 21. — С. 86—87; № 38. — С. 108; № 41. — С. 111; № 59. — С. 128.

⁴ Див.: Універсали ... — № 121. — С. 186—187; № 129. — С. 194; № 140. — С. 208—209; № 142. — С. 210; № 159. — С. 224—225; № 163. — С. 228; № 164. — С. 229.

⁵ Див.: Там само. — № 18а. — С. 83—84; № 36. — С. 106; № 60. — С. 129.

⁶ Див.: Там само. — № 15. — С. 78; № 18. — С. 83.

⁷ Див.: Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII—XVIII ст.). — Х., 2002. — С. 28.

⁸ Див.: Універсали ... — № 81. — С. 149.

⁹ Див.: Там само. — № 21. — С. 87; № 31. — С. 99; № 59. — С. 128.

лася до селян, простих козаків і козацької старшини. При цьому слід зазначити, що порівняно з іншими європейськими країнами кримінальне право України-Гетьманщини не відзначалося особливою жорстокістю покарань. У період панування феодально-абсолютистського ладу та перших буржуазних революцій прилюдна кваліфікована смертна кара у країнах Європи передбачалась за значну частину злочинів і була звичним явищем.

В окремих випадках за посягання на власність монастирів універсали Б. Хмельницького передбачали штраф, котрий спрямовувався на відшкодування матеріальних збитків, завданих потерпілому, або надходив до державної казни. Так, відповідно до гетьманського універсалу за посягання на майно Межигірського монастиря у 1650 р. злочинець «караний будет сурово и приплатит»¹. За крадіжку майна, руйнування греблі та млина Крупницького монастиря універсалом за 1656 р. передбачався штраф у розмірі «1000 коп до скарбу войскового»². Того ж року за посягання на майно Михайлівського монастиря гетьман встановив штраф «до шкатулки войскової талерей сто»³.

Загалом, такий вид покарання, як штраф, у гетьманських універсалах трапляється вкрай рідко, виключно у випадках заподіяння потерпілому матеріальних збитків. Це говорить на користь пріоритету принципів козацького права, для якого розвиток майнових покарань не був характерним, тоді коли Литовські статuti передбачали штрафні санкції не тільки за заподіяння матеріальної шкоди, а і за вбивство та тілесні ушкодження⁴. Універсали взагалі не встановлюють головини — штраф, який за Литовськими статутами злочинець мав сплачувати сім'ї потерпілого на відшкодування моральних і матеріальних збитків.

В універсалах є згадки про тюремне ув'язнення, що здебільшого використовувалося не як покарання, а як досудове тримання під вартою. Іноді універсалами передбачалася конфіскація майна злочинця — «и свое потеряешь и головою своею приплатишь»⁵.

Гетьманський універсал, прийнятий у вересні 1654 р., передбачав екстрадицію — передачу царським урядом тих осіб, які вчинили злочини в Україні, а на даний час знаходилися на території Росії.

¹ Див.: Універсали ... — № 49. — С. 119.

² Див.: Там само. — № 120. — С. 186.

³ Див.: Там само. — № 137. — С. 200.

⁴ Див.: Хрестоматія з історії держави і права України. У 2 т./ За ред. В. Д. Гончаренка. — К., 1997. — Т. 1. — С. 126–130.

⁵ Див.: Універсали ... — № 68. — С. 137.

У цьому універсалі йдеться про те, що «своевольники ... в слободы его царского величества за рубеж уходят»¹, а це є свідченням збереження державного кордону між Україною і Росією після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.

Отже, покарання посідало основне місце в політиці Української держави середини XVII ст. у боротьбі зі злочинністю. Така політика здійснювалася як за допомогою погрози покарання — «срокго караний будет», «горлом караний будет», так і шляхом його реалізації. Міра покарання далеко не завжди залежала від характеру і тяжкості злочину. Основним критерієм встановлення міри покарання були: станова належність злочинця і потерпілого, вчинення злочину одноособово чи у складі організованої групи, вперше чи повторно (рецидив). У разі вчинення злочину в складі групи міра покарання могла бути рівною для всіх членів злочинної групи. Покарання залежало і від суб'єктивної сторони злочину: умислу чи необережності, мотивів і мети злочину — «водлуг заслуг и учинку своего»².

Мета покарання мала багатогранний характер і включала в себе захист держави та панівних станів від злочинних посягань, кару як відплату за вчинене, попередження вчинення нових злочинів шляхом залякування, відшкодування злочинцем потерпілому завданих збитків.

Таким чином, універсали Богдана Хмельницького свідчать про те, що з утворенням Української держави в середині XVII ст. на основі козацьких звичаїв розпочався процес становлення і розвитку кримінального права України. Характер злочинів і покарань переконливо говорить на користь того, що кримінальне право України розвивалося у загальному контексті європейської правової традиції і одночасно мало власні національні особливості. У процесі творення кримінально-правових норм гетьман та генеральний уряд намагалися орієнтуватися на українські козацькі звичаї і традиції та прагнули мінімізувати вплив литовсько-польського права.

На нашу думку, існують перспективи розширення такого напряму наукового дослідження. Варто продовжити вивчення окремих галузей та інститутів права України-Гетьманщини другої половини XVII ст. на основі гетьманських універсалів.

Надійшла до редколегії 20.05.03

¹ Див.: Універсали ... — № 85. — С. 153.

² Див.: Там само. — № 153. — С. 219.